

## Azərbaycanın emal sənayesində neft məhsulları üzrə əlavə dəyər in formalaşmasında sənaye parklarının rolu

X.X. Cahangirov

**Açar sözlər:** sənaye, sənaye parkları, neft məhsulları, ixrac, investisiyalar.

DOI.10.37474/0365-8554/2021-11-59-66

e-mail: c.xasay@gmail.com

**Роль промышленных парков в формировании добавочной стоимости нефтепродуктов в перерабатывающей промышленности Азербайджана**

X.X. Джахангиров

**Ключевые слова:** промышленность, индустриальные парки, нефтепродукты, экспорт, инвестиции.

Анализируется текущее состояние промышленности, имеющей особый вес в экономике Азербайджана, выявлены основные проблемы в этой сфере, показаны возможности более эффективного использования имеющегося потенциала в совершенствовании промышленного производства и увеличения ассортимента продукции. Таким образом, одним из основных принципов исследования является формирование добавочной стоимости для нефтепродуктов благодаря более эффективному использованию нефтяного фактора, являющегося главным критерием в промышленности Азербайджана, тем самым обеспечивая поступление в страну большего количества валюты. Для этих целей на основе статистических данных, полученных из различных источников, проводится анализ важных аспектов, таких как структура и объем производства в нефтяном и ненефтяном секторе, текущее состояние основных фондов, инвестиции в отрасли и их источники, внешнеторговый оборот промышленной продукции. Было отмечено влияние тенденций, наблюдаемых в этих сферах на протяжении многих лет, на экономику страны в целом. Важность индустриальных парков была подчеркнута в организации новых и нетрадиционных производственных участков, увеличении ассортимента продукции, диверсификации экспорта и снижении зависимости от импорта для многих видов продукции, повышении эффективности в этих областях.

**The role of industrial parks in formation of additional cost for petroleum products in refining industry of Azerbaijan**

Kh.Kh. Jahangirov

**Keywords:** industry, industrial parks, petroleum products, export, investments.

The paper analyzes the current state of industry, which has special role in Azerbaijan economy, reveals the major problems in this sphere, and shows the perspectives of more efficient use of existing potential in improvement of industrial production and increase of product range. Therefore, one of the main research principles is the formation of additional cost for petroleum products due to the more efficient use of oil factor, which is the major criterion in Azerbaijan industry, providing currency incoming to the country. For these purposes, based on the statistic data obtained through various sources, the analysis of significant aspects such as the design and capacity of production in oil and non-oil sector, the current state of main stocks, investments in the field and their sources, external trade turnover of industrial goods has been carried out. The effect of the trends seen in these spheres over the years on the country's economy in a whole is justified. The significance of the industrial parks is marked in the organization of new and non-traditional production areas, in the increase of production range, diversification of export and reduction of dependence on the import for numerous types of goods, improvement of efficiency in these spheres as well.

### Giriş

Marksizm iqtisadi məktəbinin banisi Karl Marks hesab edirdi ki, məhsulun istehsalına çəkilən xərclə onun satış qiyməti arasında mövcud olan fərq əlavə dəyəri formalaşdırır ki, həmin dəyərin

əmələ gəlməsində əsas amil insan əməyidir. Əlavə dəyərin formalaşmasında insan əməyinin əhəmiyyəti Marksdan əvvəl Adam Smit, Uilyam Petti və David Rikardo kimi klassik iqtisadçıların nəzəriyyələrində də özünü əhəmiyyətli mövqə qazanmış

dır. Klassik iqtisadçıların yaşadıkları zamanlarda elm və texnologiyalar müasir dövrümüzdə nəzərə alınmayan az inkişaf etmişdir. Bu baxımdan müasir dünya iqtisadiyyatında elm və texnologiyaların rolu keyfi artmışdır və əlavə dəyərin formalaşmasında bu faktorlar daha üst mövqeyə çıxmışdır. Marksın yaşadığı XIX əsrə nisbətə bu gün hər hansı əmtənin meydana gəlməsinə dəfələrlə az işçi qüvvəsi və iş saatı sərf olunur ki, bu da məhz elmi-texniki inkişafın nəticəsində mümkün olmuşdur. Çağdaş dövrdə məhsullarda yüksək əlavə dəyərin formalaşmasına təsir edən amillərin strukturu getdikcə daha da zənginləşməkdədir. Hazırda dünya sənayesində yeni inqilab formalaşmaqdadır ki, bu da nanotexnologiyalar, robot texnologiyası, süni intellekt kimi ultramüasir elmi-texniki amillərin inkişafı sayəsində baş verir. Yeni sənaye inqilabı istehsalatda insanın fiziki əməyini arxa plana keçirməklə elmi biliklərin əhəmiyyətini artırır. İstehsal resurslarına elmi biliklərin əlavə edilməsi sayəsində məhsullarda yüksək əlavə dəyər formalaşır ki, bu da öz növbəsində məhdud resurslardan daha effektiv istifadəni mümkün edir. Təbii resursları xammal formasında ixrac edən ölkələr mümkün əlavə dəyəri itirmiş olur ki, son nəticədə bu dəyərə həmin xammalı idxal edib onu dərin emal edən ölkələr sahib olurlar. Hazırda dünya iqtisadiyyatında inkişaf etmiş və inkişafda olan ölkələr arasında məhz bu tendensiya müşahidə edilməkdədir. Qeyd edilən tendensiya resurs iqtisadiyyatlı ölkələr sırasında yer alan Azərbaycan Respublikası üzrə də müşahidə edilməkdədir. İndi ölkə iqtisadiyyatında və maliyyə daxilolmalarında başlıca meyar neft hasilatı və ixracıdır. Ölkə sənayesinin 75 %-ə yaxını da məhz neft hasilatının mütləq üstünlük təşkil etdiyi mədənçixarma sənayesinə aiddir. Lakin ölkədə sənayenin bir çox sahələrinin inkişaf etdirilməsi, eyni zamanda ənənəvi istehsal sahələri üzrə istehsal proseslərinin təkmilləşdirilməsi sayəsində yüksək əlavə dəyərin formalaşdırılması imkanları mövcuddur. Müasir dünya iqtisadiyyatının, o cümlədən progressiv inkişaf edən sənayenin tələblərinə uyğun olaraq Azərbaycanda emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi sayəsində ölkə iqtisadiyyatında başlıca gəlir mənbəyi, lakin məhdud resurs olan neftdən daha effektiv istifadəni təmin etmək, bununla da neft məhsulları üzrə yüksək əlavə dəyərin formalaşdırılmasına nail olunması ölkə qarşısında duran əsas məsələlərdən biridir. Bu isə xaricdən yüksək texnologiyalar və elmi biliklərin idxalı olmadan həm çətin, həm də uzun zaman tələb edən bir prosesdir. Neft məhsullarının emalı üzrə müasir sənaye müəssisələrinin

yaradılmasının təşviqi və bu məqsədlə xarici investisiyaların cəlb edilməsində sənaye parklarından istifadəyə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Sənaye parkları Xüsusi İqtisadi Zonaların (XİZ) bir növü olmaqla xüsusən son 50–60 il ərzində qeyd edilən proseslərin sürətlənməsində öz effektivliyini sübut etmiş, bir çox ölkələrin sənayesinin transformasiyasında başlıca alətə çevrilmişdir.

Ümumilikdə isə XİZ-lər dünya iqtisadiyyatında və beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sistemində geniş diapazonda malik inteqrasiya vasitəsi kimi xüsusi önəm kəsb edir və 80 ilə yaxındır ki, iqtisadi inteqrasiya proseslərində əhəmiyyətli rol oynaya bilməmişdir. Bu proseslər ən fəal formada 1930-cu illərin ortalarından başlamışdır [1].

#### Azərbaycanda sənaye istehsalının mövcud durumu və sənayedə neft amili

Dünyada ilk dəfə 1848-ci ildə neftin sənaye üsulu ilə hasilatı Bakıda həyata keçirilmiş, məhz bu dövrdən sonra Azərbaycan iqtisadiyyatının yüksək templərlə sənayeləşməsi dövrü başlamışdır. Statistik rəqəmlər göstərir ki, Azərbaycan XIX əsrin sonları və XX əsrin əvvəllərində dünyanın əsas neft mərkəzi rolunu oynamaqla, neft sənayesinin, neftçixarma texnologiyasının və onun daşınmasının üsul və formalarının inkişafında müstəsna rola malik olmuşdur. Belə ki, 1859-cu ildə dünyada ilk neftayırma zavodu, 1863-cü ildə soyuducu mexanizmdən istifadə etməklə kerosin zavodu, 1872-ci ildə neftçixarma prosesində quyu nasosundan istifadə, 1877-ci ildə neftin tankerlə daşınması üsulu, 1878-ci ildə neft daşınması üçün (regionda ilk dəfə) neft boru kəmərinin çəkilişi, 1905-ci ildə neft sənayesində kompressorun tətbiqi və sair bu kimi yeniliklər dünyada ilk dəfə məhz Bakıda tətbiq edilmişdir. Bütün bunların sayəsində Azərbaycan 1899-cu ildə neft hasilatına görə dünya birincisi olmuşdur. 1980-ci illərin sonlarına yaxın Azərbaycan neft-qaz avadanlıqlarının istehsalında dünyada ikinci mövqedə qərarlaşmış, bu sahədə onu yalnız ABŞ qabaqlaya bilməmişdir [2].

1991-ci ildə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikası həmin dövrün iqtisadi və siyasi çətinlikləri ilə əlaqədar olaraq iqtisadiyyatında geriləmə və tənəzzül dövrünü yaşamış, bir zamanlar sovetlər məkanında və onun hüdudlarından kənarında istehsal gücü ilə tanınan zavod və müəssisələr fəaliyyətini dayandırmışdır. Azərbaycanın 100 ildən artıq müddətdə neft sənayesi üzrə ixtisaslaşmasına və iri sənaye obyektlərinə malik olmasına baxmayaraq bu infra-

strukturlar dövrün tələblərinə cavab vermədiyindən, həmçinin ciddi iqtisadi çətinliklər səbəbindən sənaye sahələrinin xarici kapital olmadan dirçəldilməsi mümkün deyildi. Bu baxımdan ümummilli lider Heydər Əliyevin düşünülmüş və qətiyyətli siyasəti nəticəsində 1994-cü ildə dünyanın iri neft şirkətləri ilə bağlanmış “Əsrin müqaviləsi” Azərbaycan iqtisadiyyatının, o cümlədən sənayesinin gələcək inkişafı üçün böyük perspektivlər yaratmışdır.

Ötən dövr ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatı böyük inkişaf yolu keçmiş, sənayenin inkişafı üçün bir çox əhəmiyyətli infrastruktur layihələri uğurla icra edilmişdir. Hazırda Azərbaycan dövləti qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri də məhz iqtisadiyyatın məhdud resurs olan neft xammalından asılılığının azaldılması və digər sahələrin inkişaf etdirilməsidir. Bu məqsədlə 2016-cı ildə ölkə başçısı tərəfindən “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” 06 dekabr 2016-cı il, 1138 nömrəli Fərman imzalanmışdır. 2016-cı ildə neftin qiymətinin kəskin azalması müşahidə olunmuşdur ki, bu da Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiyasını təmin etmək üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsini zəruri etmişdir. Bu dövrün başlanması neftin qiymətinin bir ildə 4 dəfə azalması, manatın devalvasiyası və dünyada baş verən geoiqtisadi və geosiyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olmuşdur. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev bu dövrü yeni post-neft dövrünə keçid adlandırmış, bu proseslərin əslində 2030–2040-cı illərdə başlamalı olduğunu, lakin dünya iqtisadiyyatında baş verən kəskin dalğalanmaların bu dövrə keçidi daha tez zamanda labüdləşdirdiyini bildirmişdir [3].

Ölkənin post-neft dövrünə keçidinin təmin edilməsi üçün emal sənayesinin inkişaf etdirilmə-

si xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Post-neft dövrünə keçid iqtisadiyyatda neft amilinin istisna edilməsi kimi başa düşülməməlidir. Əksinə, zəngin neft ehtiyatlarının daha effektiv istifadəsi post-neft dövrünə keçidi daha da sürətləndirə bilər. Bu, resurs iqtisadiyyatından effektiv iqtisadiyyata keçid sayəsində mümkün ola bilər.

Həmçinin, resurs sektoru əməkütumluluğu baxımından aşağı göstəricilərə malik olduğundan, o, bütövlükdə digər sektorlarda da məşğulluq səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Son məhsulların istehsalı isə hər zaman əlavə dəyərin formalaşmasında və istehsalın çeşidinin artması ilə əlaqədar olaraq yeni istehsal sahələrinin meydana gəlməsində, çoxsaylı iş yerlərinin açılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir. Resurs sektorlarının aşağı əməkütumluluğu Azərbaycanda da öz mənfəti təsirini göstərmişdir. Belə ki, ölkədə neft-qaz sektorunun ümumi daxili məhsulda (ÜDM) payı 40 %-ə yaxın olduğu halda, məşğulluqda payı cəmi 1–2 % arasında dəyişməkdədir [4].

Dövlət Statistika Komitəsinin 2015–2019-cu illər üçün iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə sənaye istehsalının sahə strukturu barədə məlumatına əsasən Azərbaycanda ayrı-ayrı sənaye sahələrinin ümumi sənayedə iştirak payları içərisində mədənçixarma sənayesinin üstünlüyü müşahidə edilir (cədvəl 1).

Cədvəldəki göstəricilərdən də göründüyü kimi, statistik məlumatların ifadə etdiyi dövrlər ərzində ümumi sənaye istehsalının sahə strukturunda aparıcı rol mədənçixarma sənayesinə aid olmuş, digər sahələrin həcmi isə kəskin şəkildə aşağı olmuşdur. Bu göstəricilər illər ərzində cüzi artım və azalma nümayiş etdirməklə əsasən stabil qalmışdır. Statistik rəqəmlər əsasında orta qiymətlər əlavə məlum olar ki, sənayenin 3/4 hissəsinə yaxın mədənçixarma, digər hissəsi isə energetika,

Cədvəl 1

Iqtisadi fəaliyyət növləri	2015	2016	2017	2018	2019
Bütün sənaye, %	100	100	100	100	100
Mədənçixarma sənayesi, %	62.1	65.6	70.3	73.3	69.9
Emal sənayesi, %:	29.9	27.6	24.4	22.0	25.1
Neft məhsullarının istehsalı	9.4	7.7	6.4	5.9	6.2
Kimya sənayesi	1.3	1.1	1.3	1.1	1.3
Əczaçılıq məhsullarının istehsalı	0.01	0.0	0.0	0.0	0.0
Rezin və plastik kütlə məmulatlarının istehsalı	0.6	0.8	0.8	0.7	0.8
Digər sahələr, %	88.6	90.4	91.5	92.3	91.7
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, %	7.1	6	4.6	4.1	4.3
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı, %	0.9	0.8	0.7	0.7	0.7

Qeyd. Məqalədə cədvəllər Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib edilib [5].

Fəaliyyət növünün adı	2016-cı ildə istehsal edilmişdir, mlə. man.	2019-cu ildə istehsal edilmişdir, mlə. man.	Fərq, %
Mədənçixarma sənayesi	21 191.9	32 857.5	55
Xam neft və təbii qaz hasilatı	18 781.2	29258.2	56
Metal filizlərinin hasilatı	129.1	314.1	154
Mədənçixarma sənayesinin digər sahələri	49.3	71.8	45
Mədənçixarma sənayesi sahəsinə xidmətlərin göstərilməsi	2 152.3	3213.4	50
Emal sənayesi	9 110.9	11 793.8	29
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1 806	2011.6	11
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	261.8	336.3	28

Cədvəl 3

İqtisadi fəaliyyət növləri	2015, %	2016, %	2017, %	2018, %	2019, %
Mədənçixarma sənayesi	80.2	82.9	85.2	87.0	85.1
Xam neft və təbii qaz hasilatı	76.8	79.0	80.4	83.3	81.2
Digər	23.2	21	19.6	16.7	18.8
Emal sənayesi	15.2	13.2	11.7	10.4	12.2
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	4.1	3.4	2.6	2.2	2.3
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	0.5	0.5	0.5	0.4	0.4

su təchizatı sahələrinə aid olmuşdur. Statistika əsasən kimya məhsullarının istehsalı 1.3 %-ə qədər, rezin və plastik kütlə məhsullarının istehsalı 0.8 %-ə qədər, əczaçılıq məhsullarının istehsalı isə ümumi sənaye istehsalında 0 %-ə yaxın olmuşdur ki, bu da əsas xammal neft olan həmin məhsullar üzrə istehsalın qeyri-qənaətbəxş həddə olmasını göstərir və neftdən xammal kimi istifadənin üstün olduğuna dəlalət edir. Bu isə öz növbəsində neftdən son məhsullara qədər dəyər zəncirinin lazımı səviyyədə formalaşmadığını, bunun nəticəsində isə külli miqdarda potensial əlavə dəyərin itirildiyini göstərir.

Qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan sənayesi neft amili ilə sıx bağlı olduğundan emal sənayesində də əsasən neft məhsullarının istehsalı üstünlük təşkil edir. 2015–2019-cu illər üzrə bu sahədə göstərici 6–9 % aralığında dəyişir. Lakin təhlil nəticəsində belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, bu sahədə başlıca problem neft məhsullarının əsasən neftin ilkin emalına əsaslanması, yarımfabrikat məhsulları olaraq istehsalı və məhsul çeşidinin az olmasıdır.

Hazırda dünya sənayesində neft xammalından 6000-ə yaxın son məhsulun istehsal olunması məlumdur. Gündəlik olaraq hasil olunan neftin 16–21 %-ə yaxın qeyri-yanacaq məhsullarının istehsalı üçün istifadə edilir. Bu məhsullar insanların gündəlik həyatında intensiv istifadə edilməklə onların müxtəlif növ tələbatlarının ödənilməsində

əvəzsiz rola malikdir. Məişət kimyası, kosmetika, əczaçılıq, geyim və qida məhsullarının istehsalında neft xammalından geniş istifadə edilməkdədir [6–9].

Strateji yol xəritələrinin qəbul edildiyi 2016-cı ildən etibarən 2019-cu ilə nəzərən sənayenin müxtəlif sahələrində artım müşahidə edilməkdədir. Bu dövrdə mədənçixarma sənayesində 55 %, emal sənayesində isə 29 % artım müşahidə olunmuşdur (cədvəl 2).

Göründüyü kimi, sənaye sahələri içərisində mədənçixarma sənayesi öz dinamik inkişafını qorumaqla ən çox artım göstəricilərinə malik olan sahə olmuşdur. Bu təhlildən belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatında neft amili mühüm rola malik olsa da, emal sənayesində neft amili əhəmiyyətli yerini hələ də tam olaraq tapmamış, o, sənayedə yalnız xarici bazarlara satış üçün xammal rolunda çıxış etməklə istehsal prosesində dəyərlər zəncirinin formalaşmasına əhəmiyyətli çəkiyə malik deyildir. Başqa sözlə neft son məhsul istehsalında deyil, hasilat və mədənçixarma sənayesində başlıca mövqedə dayanır. Neft xammalının tədricən emal sənayesində çəkisinin artırılması Azərbaycan sənayesinin daha çevik transformasiyasını və modernləşdirilməsini təmin edə bilər.

2015–2019-cu illərin 5 illik dinamikasına diqqət yetirdikdə ölkə üzrə sənayedə yaradılan əlavə dəyərin ümumdaxili məhsula nisbətində mə-

Mal qrupları	İdxal, man.	İxrac, man.
Cəmi	2 122566.9	468348.6
Kimya sənaye məhsulları	1 123 573.5	102 876.4
Qeyri-üzvi kimya məhsulları, qiymətli metalların, radioaktiv elementlərin qeyri-üzvi və ya üzvi birləşmələri	186 847.3	5 801.1
Kimyəvi üzvi birləşmələr	43 721.1	66 871.4
Əczaçılıq məhsulları	296 531.8	1 342.0
Gübrələr	114 308.1	19 873.0
Aşılmalı və boyayıcı ekstraktlar, boyalar və laklar	59 758.1	3 876.1
Efir yağları, ətriyyat, kosmetika və tualet vasitələri	141 614.5	792.5
Sabun, yuyucu vasitələr və analogi məmulatlar	99 455.0	307.9
Zülal tərkibli maddələr, nişasta və yapışqan, fermentlər	14 652.9	17.5
Digər qeyri-neft və qeyri-kimya məhsulları	321414.2	3 994.9
Plastik kütlələr, kauçuk, rezin, onlardan hazırlanan məmulatlar	537 539.4	180 048.6
Plastik kütlələr və onlardan hazırlanan məmulatlar	403 970.5	179 402.0
Kauçuk, rezin və onlardan hazırlanan məmulatlar	133 568.9	646.6
Toxuculuq materialları və məmulatları	461 454.0	185 435.1
Kimyəvi sapslar	45 560.6	1 253.8
Kimyəvi liflər	13 410.2	305.0
Digər qeyri-kimya məhsulları	402483.2	183876.3

dənçixarma sənayesi üstünlük təşkil etdiyi məlum olur (cədvəl 3).

Göründüyü kimi, əlavə dəyərin emal sənayesi üzrə dəfələrlə aşağı həddə olması nəinki ölkənin potensial əlavə dəyəri itirməsinə, eyni zamanda xeyli sayda iş yerlərinin yaradılması imkanlarının məhdudlaşmasına da səbəb olur.

Emal sənayesi üzrə göstəricilərin aşağı həddə olması idxaldan asılılığı artırmaqla yanaşı ölkədən valyuta axının sürətlənməsinə də şərait yaradır. Şübhəsiz ki, müasir dünya iqtisadiyyatında bütün məhsulları istehsal edə biləcək ölkə təsəvvür etmək mümkün deyil. Bütün dünya ölkələri bu və ya digər səviyyədə müxtəlif sənaye məhsulları üzrə idxal və ixrac əməliyyatları aparmaq məcburiyyətindədir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, hər bir ölkənin iqtisadiyyatında onun malik olduğu xammal ehtiyatları, insan resursları, coğrafi mövqe və digər bu kimi amillər həlledici rol oynayıb və beynəlxalq əmək bölgüsü, ixtisaslaşma, konkret məhsul növləri üzrə rəqabət üstünlüyünün əldə edilməsi və dünya bazarlarına daha effektiv çıxış imkanlarının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycanın xarici ticarətində hətta neft məhsulları üzrə kəskin saldonun formalaşması məqbul hesab edilə bilməz. Bir sıra sənaye məhsulları üzrə ölkənin 2019-cu ildə apardığı idxal-ixrac dövriyyəsinə baxıldıqda

hətta neft məhsulları üzrə idxaldan ciddi asılılıq müşahidə olunur (cədvəl 4).

Cədvəldə əsasən neft-kimya məhsulları üzrə ölkənin idxal və ixrac göstəriciləri əks etdirilmişdir. Bu rəqəmlər təhlil edilərkən neftin emalı üzrə bir çox son məhsullarda yüksək mənfi saldonun formalaşdığı müəyyən edilir. Belə ki, ümumilikdə kimya sənayesi məhsulları üzrə idxal ixracı 4.5 dəfə üstələyir. Kimya sənayesinin ayrı-ayrı məhsulları üzrə isə daha kəskin fərqlər müşahidə olunur. Böyük istehsal potensialının və perspektivinin olmasına baxmayaraq qeyd edilən sahələr üzrə idxaldan asılılıq dərəcəsi olduqca yüksəkdir. Belə bir şəraitdə ilk növbədə idxaləvəzədedici məhsulların istehsalının stimullaşdırılması təmin edilməli, bu sahədə uğur əldə edilməklə ixracyönümlü məhsul istehsalına keçid sürətləndirilməlidir.

Dünya iqtisadiyyatında bir çox iqtisadi modelər arasında ölkələrin idxaləvəzədedici və ixracyönümlü iqtisadi inkişaf modelləri də müşahidə edilməkdədir. İdxalı əvəz edən məhsulların istehsalı ilkin mərhələdə daxili bazar tələblərinin normallaşması və məşğulluğun təmin edilməsinə şərait yaradır ki, bu da istər istəhsalın inkişafı, istərsə də bir sıra sosial-iqtisadi məsələlərin həllində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu strategiyanın daxili kapital əsasında formalaşdırılmasında ciddi çətinliklər müşahidə olunur. Lakin ixracyönüm-

lü istehsalın təşkili xarici kapitalla fəal qarşılıqlı əlaqəni şərtləndirir. Belə ki, ixracyönümlü istehsal daha çox elmi biliklər, yeni və yüksək texnologiyalar tələb edir ki, bu da xarici investisiyaların cəlb edilməsi sayəsində daha effektiv təşkil edilə bilər. İxracyönümlü iqtisadi modeldə dövlət daha çox ixrac məhsulları istehsal edən müəssisələrə vergi və gömrük güzəştləri, güzəştli kreditlər və digər bu kimi iqtisadi stimullar verməklə ixrac potensialı sahələrin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır [10]. Dünya iqtisadiyyatında bu stimullar üçün ən effektiv mexanizmlərdən biri də məhz sənaye parklarıdır.

Azərbaycan sənayesində neft məhsulları üzrə əlavə dəyərin formalaşması perspektivləri

Müasir dövrdə sənaye sahəsində yüksək gəlirlərin əldə edilməsi elmi biliklərin, yeni texnologiyaların tətbiqi və innovativ istehsalın təşkili ilə birbaşa bağlıdır. Hazırkı dünya bazarında məhz yüksək texnologiyalara əsaslanan məhsullarına daha çox tələbat vardır. Yüksək texnologiyalar məhsulların diferensiallaşmasına şərait yaradır ki, firmalar yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə malik olan bu tip məhsullar sayəsində bazarlarda öz mövqelərini qorumağa nail olurlar [11].

Araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etməkdə olan, həmçinin keçid iqtisadiyyatlı ölkələr müasir istehsal prosesinin əsas komponentlərindən olan və məhsullarda yüksək əlavə dəyərin formalaşmasında mühüm rol oynayan son elmi nailiyyətlər, yüksək texnologiyalar, müasir müəssisə idarəetməsi üsulları və logistik xidmətlərin təşkilində müəyyən çətinliklərlə qarşılaşırlar. Qeyd edilən amillər əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə mühüm inkişaf mərhələlərini keçmiş və hazırda bu ölkələrin iqtisadi inkişafında əhəmiyyətli rol oynamaqdadır. İnkişaf etmiş ölkələrdə əlavə dəyər zəncirinin böyük hissəsi elmi tədqiqatlar və elmtutumlu məhsullar seqmentində cəmləşdiyi halda, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə ucuz enerji, təbii resurslar və əmək qüvvəsinin təsiri daha böyükdür [12]. Aşağı əməkqüvvəli hasilat sənayesində əməkqüvvəliyyəti yüksək olan çoxçeşidli istehsalda keçid məşğulluq səviyyəsinin artırılması baxımından da olduqca vacib əhəmiyyət daşıyır. Böyük transmilli korporasiyalar isə qeyd edilən amillərin ölkələr arasındakı dövrüyyəsində əhəmiyyətli çəkiyə malikdir. İstər inkişaf etmiş ölkələr, istərsə də iri transmilli korporasiyalar tərəfindən həyata keçirilən texnologiya ixracı üçün münbit investisiya mühitinin mövcud olması isə başlıca şərtlərdəndir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr sənaye-

nin inkişaf etdirilməsi məqsədilə XİZ-lərin ən geniş yayılmış növü olan sənaye parklarının tətbiqi sayəsində xarici investorlar üçün cəlbedici fəaliyyət mühiti yaratmağa nail olublar. Yaxın keçmişdə sənaye cəhətdən xeyli geridə qalan Çin və Cənub Şərqi Asiya ölkələrinin sənayesində müşahidə edilən dinamik inkişafda sənaye parkları əvəzsiz rolə malik olmuşdur. Bu zonalar həmçinin məşğulluğun təmin edilməsində də müsbət nəticələrin əldə edilməsinə şərait yaratmışdır. İndoneziyada fəaliyyət göstərən 260 sənaye parkında 4 mln-a yaxın, Filippində mövcud olan 70 sənaye parkında 800 minə yaxın, Tailandın 44 sənaye parkında 550 minə yaxın, Vyetnamda isə 293 sənaye parkında 2.3 mln. insan işlə təmin olunmuşdur. Bu işçilərin 60 %-dən çoxunu işə qadınlar təşkil edir. Çinin sənaye parklarında çalışanların sayı isə 30 milyonu ötmüşdür [13, 14]. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı İLO-nun və Asiya İnkişaf Bankının 2015-ci il üzrə hesabatlarına əsasən dünyada həmin dövrə sayları 3500-dən artıq ehtimal edilən XİZ-lərdə 66 mln-a yaxın insan işlə təmin edilmişdir [15, 16]. Qeyd edilməlidir ki, bu XİZ-lərin mütləq əksəriyyəti məhz sənaye-istehsalı zonaları və ya sənaye parklarıdır.

Sənaye parklarında sahibkarlıq fəaliyyəti ilə bağlı tətbiq edilən güzəştlər, asanlaşdırılmış idarəetmə, vahid təchizat mənbəyindən istifadə sayəsində istehsal xərclərinin azalması kimi amillər bu zonaların aktuallığını artırır. Sənaye parkları vasitəsilə modern sənaye sahələrinin qurulması siyasəti Azərbaycan iqtisadiyyatında yeni inkişaf konsepsiyası hesab edilən strateji yol xəritələrində əsas istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edilmişdir. Sənaye parklarının təşkilində Azərbaycanda da mühüm işlər görülmüş, hazırda ölkədə səkkiz sənaye parkı təşkil edilmişdir ki, bunların içərisində Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı xüsusi çəkiyə malikdir. Bu parkda bir sıra neft və kimya məhsulları üzrə istehsal fəaliyyəti təşkil edilmiş, onların içərisində polimer və karbamid istehsalı isə digər sənaye məhsullarının sonrakı istehsalı baxımından xüsusi əhəmiyyətə malikdir [17]. Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı hazırda uğurlu fəaliyyət göstərən XİZ olaraq Sumqayıt şəhərinin kimya sənayesi üzrə yenidən dirçəlməsində mühüm rolə malikdir. Lakin Sumqayıt şəhərinin infrastrukturunu, coğrafi mövqeyi və əmək resursları bir neçə sənaye parkının yaradılmasına da geniş imkanlar yaradır.

Keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoymuş dünya sənayesi ilə ayaqlaşmaq əksər inkişafda olan ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da bö-

yük çətinliklərlə müşayiət olunur. Bir çox dünya ölkələrinin praktikasında sənaye parkları vasitəsilə cəlb edilən xarici investisiyalar bu çətinliklərin dəf edilməsində öz effektivliyini sübut etmişdir. Xarici investorların bu zonalara gətirdiyi innovasiyalar sayəsində ölkələrin sahib olduqları resurslardan daha effektiv istifadəyə keçid etməsi müşahidə edilə bilər. Nəticədə yeni və qeyri-ənənəvi istehsal sahələri, xarici bazarlara daha effektiv çıxış imkanları yaranır, məhsul çeşidi və yeni iş yerləri açılmaqla bərabər yüksəkixtisaslı kadrların sayı da artır. Azərbaycanda da sənaye parkları vasitəsilə sənayenin müxtəlif yeni, qeyri-ənənəvi sahələrinin yaradılması və mövcud sahələrdə məhsul çeşidinin artırılması, eləcə də elmtutumlu məhsul istehsalının təşkili daha əməli və çevik həyata keçirilə bilər ki, burada neft xammalından daha effektiv istifadə təmin edilmiş olar.

#### Nəticə

2010-cu ildən etibarən qlobal maliyyə böhranının təsirlərinin Azərbaycanda da hiss edilməyə başlaması, neftin qiymətinin düşməsi və dünya iqtisadiyyatında son dövrlərdə müşahidə edilən kəskin dalğalanmalar ölkə iqtisadiyyatının sürətli transformasiyası, diversifikasiyası, emal sektorunun sürətli inkişafının təmin edilməsinə labüdləşdirir. Dünyada neft məhsullarına olan tələbat, neft sənayesinin investisiyalara daha adekvat və cəlbedici olması, böyük həcmli xammal ehtiyatının mövcudluğu ölkədə ilk növbədə xam neftdən son məhsul istehsalına qədər dəyərlər zəncirinin formalaşdırılması və neft sənayesində yüksək əlavə dəyərin yaradılmasına münbit şərait yaradır. Məhsul çeşidinin zəngin olması və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı bazar konyunkturasının dəyişməsi hallarına çevik reaksiyanın verilməsinə şərait yaratmaqla bərabər ölkənin xarici bazarlarda manevr imkanlarını da artırmış olur. Bu isə xarici ticarət əlaqələrində ölkənin mövqeyinin güclənməsinə və mümkün risklərin daha effektiv idarə edilməsinə şərait yaradır. Sənaye parklarında neft xammalı üzrə son məhsullarının istehsalını təşviq etmək məqsədilə xarici investorlar üçün daha əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və bu məqsədlə əlavə güzəştlər sisteminin tətbiqi məsələləri də diqqətdə saxlanılmalıdır. Neft xammalı demək olar ki, əksər sənaye sahələrində, o cümlədən qeyri-neft sektorunda da istehsal pro-

seslərində təmsil olunduğundan neft emalı sənayesinin inkişaf etdirilməsi sayəsində digər sənaye sahələrinin də dinamik inkişafına nail olunması mümkündür.

Azərbaycan sənayesinin mövcud vəziyyətinin təhlilinin ümumi nəticələrinə əsasən belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, sənayenin modernləşdirilməsi mərhələli şəkildə, stimullaşdırıcı tədbirlər və mexanizmlər əsasında, xarici investisiyalara üstünlük verilməsi şərti ilə daha effektiv həyata keçirilə bilər. Xarici investisiyaların cəlb edilməsində isə XİZ İnstitutu, ələlxüsüs sənaye parklarının tətbiqi məsələləri başlıca prinsip olaraq müəyyən edilməlidir. Bununla da ölkənin emal sənayesinə xarici kapitalın cəlb edilməsi, yeni texnologiyaların gətirilməsi, çoxsaylı iş yerlərinin yaradılması, ixracın artırılması, daxili bazarın daha ucuz məhsulla təmin olunması, bir çox sənaye məhsulları üzrə idxaldan asılılığın azaldılması, ölkədən maliyyə vəsaitlərinin çıxışının azalması, elmi-tədqiqat və layihə-konstruktor işlərinin intensivləşdirilməsi və kadr hazırlığı kimi məsələlərdə də müsbət nəticələrin əldə edilməsi mümkündür.

Hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən sənaye parklarında, xüsusən də neft və neft-kimya məhsullarının istehsalının təşkil edildiyi parklarda məhsul çeşidinin artırılması və rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının ön plana çəkilməsi siyasəti xüsusi diqqətdə saxlanılmalıdır. Azərbaycanın zəngin neft resurslarına sahib olması bu xammaldan əldə edilən son məhsulların maya dəyərinin aşağı olmasına şərait yaradır ki, bu da beynəlxalq rəqabətdə ölkəyə üstünlük gətirən əsas amillərdən hesab edilir. Məlumdur ki, sənaye parkları ölkə ərazisinin məhdud bir hissəsini əhatə etdiyindən bu zonaların ərazisində məhdud sayda şirkətlərin istehsal fəaliyyətini təmin etmək mümkün olur. Bu baxımdan sənaye parklarının ərazisindən və bu zonaların imkanlarından maksimum dərəcədə effektiv istifadə təmin edilməli, ölkə sənayesinə ən çox töhfə verə biləcək şirkətlərin fəaliyyətinə üstünlük verilməlidir. Əsrin müqaviləsi üzrə Azərbaycanda neft hasilatı ilə məşğul olan iri şirkətlərin sənaye parklarında neftdən son məhsulların istehsalı prosesinə cəlb edilməsi məsələləri də diqqətdə saxlanılmalı və bu şirkətlərin qeyd edilən zonalara cəlb edilməsi istiqamətində zəruri təşviqat işləri aparılmalıdır.

1. Əliyev Ş.T. Xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqi problemləri. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2012. 360 s. ISBN 978-9952-8180-5-5.
2. Neft sənayesinin inkişaf tarixi, <https://minenergy.gov.az/az/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi> (daxilolma tarixi: 20.02.2021)
3. *Dayanıqlı* inkişafın yeni hədəfləri, <http://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/dayaniqli-inkisafin-yeni-hedefleri-90091> (daxilolma tarixi: 10.08.2020)
4. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 06 dekabr 2016-cı il, № 1138, 111 s.
5. *Sənaye* statistikasi, <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (daxilolma tarixi: 01.03.2021)
6. *Что делают из нефти?* <https://dprom.online/oilngas/chto-delayut-iz-nefti-produkty-o-kotoryh-vy-ne-znali/>
7. *Продукты, которые дала миру нефть*, <https://vseonefti.ru/downstream/produkty-kotorye-dala-miru-neft.html>
8. *Products made from petroleum*, <https://www.ranken-energy.com/index.php/products-made-from-petroleum/>
9. *Uses for Oil*, <https://www.capp.ca/oil/uses-for-oil/>
10. *Hacızadə E.* Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan: derslik. – Bakı: "Letterpress", 2018. 912 s. ISBN 978-9952-452-91-4
11. *Porter M.* Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость. – М.: Альпина Паблшер, 2016. 945 с. ISBN 978 5 9614 4334 9
12. *Azərbaycan* Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 06 dekabr 2016-cı il, № 1138, 51 s.
13. *Economic Zones in the ASEAN*. [https://www.unido.org/sites/default/files/2015-08/UCO\\_Viet\\_Nam\\_Study\\_FINAL\\_0.pdf](https://www.unido.org/sites/default/files/2015-08/UCO_Viet_Nam_Study_FINAL_0.pdf), p 111.
14. "ASEAN Guidelines for Special Economic Zones (SEZs) Development and Collaboration". <https://asean.org/wp-content/uploads/2016/08/ASEAN-Guidelines-on-SEZ-Development.pdf>. 2016, p. 20.
15. *Pong-Sul Ahn.* Global trends in EPZs/ SEZs. International Labour Organization ROAP, Bangkok. 2016. [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--asia/--ro-bangkok/--ilo-jakarta/documents/presentation/wcms\\_555942.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--asia/--ro-bangkok/--ilo-jakarta/documents/presentation/wcms_555942.pdf), p. 19.
16. *Warr P., Menon J.* Cambodia's Special Economic Zones // ADB Economics Working Paper Series, Asian Development Bank, Metro Manila, vol. 459, 2015, p. 7. (online) [www.adb.org](http://www.adb.org)
17. *Rezidentlər*, <https://scip.az/az/page/rezidentler>

References

1. *Aliyev T.Sh.* Xüsusi iqtisadi zonaların tətbiqi problemləri. Azerbaijan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2012. 360 s. ISBN 978-9952-8180-5-5.
2. *Neft* sənayesinin inkişaf tarixi, <https://minenergy.gov.az/az/neft/neft-senayesinin-inkisaf-tarixi> (daxilolma tarixi: 20.02.2021)
3. *Dayanıqlı* inkişafın yeni hədəfləri, <http://www.azerbaijan-news.az/posts/detail/dayaniqli-inkisafin-yeni-hedefleri-90091> (daxilolma tarixi: 10.08.2020)
4. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 06 dekabr 2016-cı il, № 1138, 111 s.
5. *Sənaye* statistikasi, <https://www.stat.gov.az/source/industry/> (daxilolma tarixi: 01.03.2021)
6. *Что delayut iz nefti?* <https://dprom.online/oilngas/chto-delayut-iz-nefti-produkty-o-kotoryh-vy-ne-znali/>
7. *Продукты, которые дала миру нефть*, <https://vseonefti.ru/downstream/produkty-kotorye-dala-miru-neft.html>
8. *Products made from petroleum*, <https://www.ranken-energy.com/index.php/products-made-from-petroleum/>
9. *Uses for Oil*, <https://www.capp.ca/oil/uses-for-oil/>
10. *Hacızadə E.* Dünya iqtisadiyyatı və Azərbaycan: derslik. – Bakı: "Letterpress", 2018. 912 s. ISBN 978-9952-452-91-4
11. *Porter M.* Конкурентное преимущество: как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость. – М.: Альпина Паблшер, 2016. 945 с. ISBN 978 5 9614 4334 9
12. *Azərbaycan* Respublikasında ağır sənaye və maşınqayırmanın inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 06 dekabr 2016-cı il, № 1138, 51 s.
13. *Economic Zones in the ASEAN*. [https://www.unido.org/sites/default/files/2015-08/UCO\\_Viet\\_Nam\\_Study\\_FINAL\\_0.pdf](https://www.unido.org/sites/default/files/2015-08/UCO_Viet_Nam_Study_FINAL_0.pdf), p 111.
14. "ASEAN Guidelines for Special Economic Zones (SEZs) Development and Collaboration". <https://asean.org/wp-content/uploads/2016/08/ASEAN-Guidelines-on-SEZ-Development.pdf>. 2016, p. 20.
15. *Pong-Sul Ahn.* Global trends in EPZs/ SEZs. International Labour Organization ROAP, Bangkok. 2016. [https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--asia/--ro-bangkok/--ilo-jakarta/documents/presentation/wcms\\_555942.pdf](https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--asia/--ro-bangkok/--ilo-jakarta/documents/presentation/wcms_555942.pdf), p. 19.
16. *Warr P., Menon J.* Cambodia's Special Economic Zones // ADB Economics Working Paper Series, Asian Development Bank, Metro Manila, vol. 459, 2015, p. 7. (online) [www.adb.org](http://www.adb.org)
17. *Rezidentlər*, <https://scip.az/az/page/rezidentler>